POVEST

TALESİZLƏR ŞƏHƏRİ

Rəfiqə SADIQOVA

Saatın əqrəbləri xəbərlərin başlamasını göstərəndə otağa bir sakitlik çökdü. İnsanlar nəfəs dərmədən Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının çıxışını gözləyirdilər. Budur, əzəmətli bir görünüş. Prezident hamının gözlədiyi xəbəri səsləndirdi:

"…Azərbaycan Ordusu əks-hücuma keçərək Füzuli rayonunun Qaraxanbəyli, Qərvənd, kənd Horadiz, Yuxarı Əbdürrəhmanlı kəndlərini, Cəbrayıl rayonunun Böyük Mərcanlı, Nüzgar kəndlərini düşməndən azad etmişdir… Həmçinin Azərbaycan Ordusunun bölmələri Ağdərə və Murovdağ istiqamətində strateji yüksəklikləri ələ keçirmişlər. Qarabağ Azərbaycandır!"

Beləcə oktyabr ayının ortaları idi. İnsanlar ölüm gətirən müharibəni deyil, qisas günlərini, dərdlərinə dərman olacaq, nisgil və kədərlərinə son qoyacaq günləri yaşayırdılar. Ali Baş Komandanın çıxışı olan saatlarda isə hamı nəfəsini içinə çəkib xoş müjdələri gözləyirdi. "Dəmir yumruq" düşməni əzə-əzə birbir torpaqlarımızı azad edirdi. Hər xəbərin sonunda deyilən "Qarabağ Azərbaycandır!" sözləri isə yaralara məlhəm kimi səslənirdi.

Bəli, "dəmir yumruq" düşmənin 30 ildə qurduğu Ohanyan sədlərinin keçilməzliyinin bir mif olduğunu sübuta yetirmişdi.

❖ ❖ ❖

Rasim yenə də hərbi komissarlığa gəlmişdi. Bu dəfə fikri qəti idi. Döyüşməyə deyil, maşından, mexanizmdən başı çıxan usta kimi döyüş bölgəsinə getməkdə israrlı idi. Nəhayət ki, arzusuna çatdı. Ordunun arxasındakı səyyar emalatxanada təmir işləri görmək üçün onun arzusu nəzərə alındı.

Südabə onun arxa cəbhədə xidmət etmək üçün yola düşəcəyini eşidəndə gözləri doldu. Həyəcanla Rasimə baxıb:

- Axır ki, dediyini elədin.

- Ana, mənim ən böyük arzum cəbhəyə yollanmaq, torpaqları azad etmək idi. Böyüdüyüm, əzizlərimizi dəfn etdiyimiz o torpaqların azad olunmasında az da olsa xidmətim olmasa, bunu ömrüm boyu özümə bağışlaya bilmərəm.

Gecəni heç biri yatmadı. Olub-keçəndən, qələbədən, hər şeydən danışdılar. Sanki bu, başlarına gələnləri xatırlamaq, yada salmaq, hesabat vermək fürsəti idi.

Rasim etiraz etsə də, onu yola salmağa anası Südabə və Murad doxdur təkidlə gəlmişdilər. Nə cəbhəyə gedənlərin, nə də onları yola salanların üzündə təşviş, həyəcan, gözyaşları yox idi. Gedənlər sevinir, yola salanlar isə bu torpaqlara qayıdacaqları günün həyəcanını yaşayırdılar. Qarabağda doğulmayan, o yerləri yaxınlarının söylədikləri ilə xəyallarında canlandıran bu gənclərin torpaq sevgisi doğrudan da, qibtəyə layiq idi. Demək, torpaq, Vətən sevgisi İlahi qüvvənin bəxş etdiyi müqəddəs bir nemətdir ki, onu anlatmaq, anlamaq olduqca çətindir. Amma bir tərəfdən də bu sınaq günlərinin, Vətən savaşının olması öləziyən duyğularımıza bir əminlik gətirdi. Bizim bəzən hissə qapılıb "bu gənclər elə bil ki, hər şeyə biganədir" sözlərinin əksinin bir sübutudur hərbi komissarlıqlar önündəki növbələr. Sevinclə, ruh yüksəkliyi ilə avtobuslara əyləşib gedən oğullarımızın qələbə əzmi birmənalı olaraq düşündüklərimizin əksini deyirdi. Deyirdi ki, insan dar gündə sınanar. Azərbaycan igidləri bu sınaqdan alnıaçıq, üzüağ çıxdılar. Nəsillərə yadigar qalacaq bir dastan yaratdılar - qəhrəmanlıq dastanı.

Artıq Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan və Qubadlı azad olunmuşdu. Şuşanın azad olunması isə dillərə dastan bir möcüzə oldu, hərb tarixinə düşdü. Hətta bizim qələbəmizə, uğurlarımıza sevinməyənlər belə etiraf etməyə məcbur oldular. Meşələrin, dağların arası ilə yol gələn əsgərlərimiz düşməni onları gözlədiyi yerdən deyil, sıldırım qayalara dırmaşaraq yüngül silahlarla məğlub etdilər. Bir yüksək çinli hərbçinin söylədiyi kimi: "Azərbaycan əsgəri qan içində olanda belə inadla qayalara dırmanır, hətta yaralı yoldaşlarını belə çiyinlərinə alıb onu yarı yolda qoymurdu".

Bəli, yalnız ürəyində böyük sevgi, təpər olan oğullar bu cəsarəti göstərə bilərdilər.

Küçə döyüşləri Şuşa uğrunda döyüşlərin əfsanəvi sonu oldu. Xüsusi təyinatlılarımız qarı düşməni uzaqdan güllə ilə deyil, yaxından hulqumlayıb, kürəyini yerə qoyub, sinəsini dəlik-deşik edib Şuşa qəhrəmanı adını qazandılar. Bu, Azərbaycan Ordusu idi, bu, Azərbaycan əsgəri, Azərbaycan övladları idi, şir ürəkli, aslan biləkli qəhrəmanlar idi.

Ömər yüksəkliyi və Şuşa uğrunda döyüşlər müharibənin taleyini həll edən amillərdən biri oldu. Amma Azərbaycan təkcə hərb meydanında döyüşmədi, onun Prezidenti, Ali Baş Komandanı diplomatiya cəbhəsində qələbənin qazanılmasına bir stimul oldu. Kar və kor dünya, ikili standartlı dünya reallığı, möhtəşəmliyi qəbul etmək məcburiyyətində idi.

❖ ❖ ❖

Ordu irəlilədikcə köməkçi qüvvələr də onlarla birgə irəliləyirdi. Artıq əyninə çoxdan həsrətində olduğu əsgər paltarını geyinmiş Rasim üzərinə düşən vəzifəni canla-başla yerinə yetirirdi. "Qrad" düşmüş evlərini, anasının daşlar arasında qalmış cəsədini xatırladıqca indi döyüş meydanına yaxın olduğu üçün ürəyinə təskinlik gəlirdi. Əmin idi ki, dağılmış, viran olmuş o yerlərə mütləq qayıdacaq, anasının, atasının məzarlarını ziyarət edə biləcəkdir.

Ratsiya ilə danışan komandirin həyəcanı üzündən oxunurdu. "Dözün, aslanlarım, indi mütləq sizi və tankı atəş altından çıxarmaq üçün kömək göndərəcəyəm", - deyirdi.

Son nəfəsini verən düşmən quduzlaşmışdı. Belə olmasaydı, cəbhə xəttindən 100 kilometrlərlə aralı olan Gəncə, Mingəçevir, Tərtər, Bərdə raket atəşinə tutulmaz, dinc əhaliyə qəsd edilməzdi. Tərtərin əhalisi atəş altında yaşamağa məcbur olmuşdu. Bütün bunlara rəğmən sakinlərdən kimsə olduğu şəhəri, məkanı tərk etmirdi. Çünki Ali Baş Komandana, orduya inam çox böyük idi. Özü də bu təkcə inam deyildi. Ən böyük sevgi, möhtəşəm birlik idi ki, o da qələbəni təmin edən amillərdən birinə çevrildi.

(Əvvəli qəzetin 3, 4 və 5 noyabr tarixli saylarında)

Komandirin həyəcanlı danışığını eşidən Rasim ona yaxınlaşıb hərbi qaydada müraciət etdi. Elə bu zaman yaxınlığa düşən bir mərmi onun sözünü yarıda qoydu. Ətraf sakitləşəndən sonra Rasim elə yubanmadan komandirə müraciət etdi:

- İcazə verin tankın təmiri üçün heyətə yardım edim, - dedi.

Komandir onu başdan-ayağa süzüb:

- Bacararsan, - dedi.

- Mən ustayam, maşın ustası, yəqin ki, gücüm çatar.

- Yaxşı, yubanma.

Rasim tankın zədələndiyi yolun yarısını qət etdi. Lakin buradan o yana sürünmək lazım gəlirdi. Yəqin ki, düşmən snayperi hədəfi nəzarətdə saxlamışdı.

Rasim nəfəsini dərə-dərə tanka yaxınlaşmağa çalışırdı. Çətinliklə daşıdığı çantaya təmir üçün gərək ola biləcək ən zəruri alətlər qoymuşdu. Qarşıda tank görünmürdü. Bəlkə… Nəfəsini dərdi. "Axı mənə deyilən istiqamətdə hərəkət etdim". Bu zaman quş səsinə bənzər bir səs, fit səsi eşitdi. "Görəsən güllə yağışı altında bu nə quş səsidir", - deyib başını azacıq dikəldib ətrafa baxdı. Sağ tərəfdə çalanın içindən bir əsgər boylanaraq əlinin işarəsi ilə ona nəyisə başa salmağa çalışırdı. Rasim ona tərəf süründü. Böyük bir çalanın içərisində gizlədilən tankı gördü. Bir qədər dikəldi. Görünür düşmən tərəfdən bu hiss olundu və dalbadal atəş açıldı. Ara sakitləşəndən sonra Rasim özünü tanka çatdıra bildi.

Komandir yüngül yaralanmışdı. Lakin sürücü-mexanikin vəziyyəti yaxşı deyildi. Heyət üzvü olan atıcı əsgər bildirdi ki, RPQ - yəni tank əleyhinə qumbaraatandan açılan atəş nəticəsində tankın zirehləri deşilib. Mühərrikə, nə də tankın özünə elə də zərər dəyməmişdi. Lakin nasazlıq olduğu üçün onu atəş altından çıxara bilmirdilər. Elə onun üçün özləri də tankı tərk etmirdilər. Vüqar (sürücü-mexanik) özündə olsaydı... O, təəssüflə yerdə huşsuz vəziyyətdə uzanan əsgər yoldaşına baxdı. Vüqarın ayağı bud hissəsindən bərk-bərk sarınmışdı. Yəqin ki, bunu qanaxmanı dayandırmaq üçün etmişdilər.

Rasim vaxt itirmədən tankın arxa hissəsindən bir pişik cəldliyi ilə onun üzərinə qalxdı və açıq lyukdan içəri girdi.

Rasim diqqətlə tankın monitorunu nəzərdən keçirdi. Beyni ildırım sürəti ilə işləyirdi. Bu vəziyyəti yarada biləcək hər şeyi diqqətdən keçirmişdi. Lakin nasazlığı tapa bilmirdi. Ümidi itmək üzrə idi. Özünü toparlamaq üçün gözlərini yumub-açdı. Lap aşağıda havadan asılı qalan göy rəngli naqili gördü. Bəlkə… Tank işə düşdü. Demək, irəliyə, düşmən üstünə şığımaq olardı.

Rasim lyuku açıb bir qədər dinşədi. Sonra əlini yuxarı qaldırıb vəziyyəti dəqiqləşdirməyə çalışdı. Səs-səmir yox idi. O, tankdan enib heyət komandirinə raport verdi: "Tank təmir olundu, döyüşə hazırdır". Özünü təqdim etməyə gələndə isə səsi yavaşıdı. Axı heç bir hərbi rütbəsi yox idi. Sadəcə dəfələrlə müraciətindən sonra təmirçi usta kimi səfərbərliyə alınmışdı.

Tank komandiri onu qucaqlayıb:

- Sağ ol, dəmir atımızı xilas etdin. Bircə Vüqarı tibb məntəqəsinə çatdırmaq lazımdır. Vaxt gözləmir, nə bizi, nə də yaralımızı, - deyib təəssüflə köksünü ötürdü. Xəbər verdilər ki, təcili tibbi yardım maşını olan kimi göndərəcəklər. Həmin maşınlar isə yaralı əsgərləri hospitallara çatdırmaq üçün yoldadırlar.

Rasim Vüqara baxdı. Artıq onun huşu yavaş-yavaş özünə qayıdırdı.

- İgid, gəl birlikdə yola çıxaq. Allahın köməkliyi ilə mənzilbaşına yetişərik.

Tank komandiri dedi:

- Biz irəli gedəndə yəqin ki, onların başı tankı vurmağa qarışacaq. Bax, o zaman sakitcə aradan çıxarsınız. Artıq gözləməyin yeri yox idi. Tank irəli şığıdı. Onlar isə geriyə doğru sürünməyə başladılar. Rasim bacardıqca Vüqara yük düşməsin deyə onu çiynində daşımağa çalışırdı. Məsafə çox uzaq olmasa da, vəziyyət gərgin olduğu üçün sanki yol uzandıqca uzanırdı. Düşmən tərəfdən ara-sıra atəş açılırdı. Bu zaman Rasim də, Vüqar da nəfəslərini içlərinə çəkib hərəkətsiz halda dayanırdılar. Yaxşı ki, düşmən duyuq düşməmişdi. Yoxsa güllə yağışı altından sağ çıxmaq qeyri-mümkün olardı.

Rasim uzanılı halda qulağına dəyən uğultu səsindən diksinib başını qaldırdı. Yoxsa düşmən… Gerisini fikirləşmək istəmədi. Üstündəki əl qumbarasını əli ilə yoxladı. Vüqara baxdı. Vüqar gözləri yumulu halda ağrıdan inildəyirdi. Yox, düşmənin əlinə sağ keçmək olmazdı.

Rasim ehtiyatla başını qaldıranda bir təcili tibbi yardım maşınının onlara sarı gəldiyini gördü.

Sanitar sürücünün köməkliyi ilə Vüqarı maşına qaldırdı. Rasim ayağa qalxıb maşına doğru getmək istəyirdi ki, qəflətən büdrəyən kimi oldu. Heç nə hiss etmədə də, sinəsindən axan qan onun üst-başını al qırmızı rəngə boyadı. Gözlərində dünya qapqara rəngə döndü. Bu qaranlığın içində ağ ləkələr də vardı. Lakin onlar kiçik idilər və tez-tez itirdilər.

❖ ❖ ❖

Südabə də, Murad doxdur da nigaran idilər. Günlər idi ki, Rasimdən bir xəbər yox idi. Südabə əllərini göyə açıb dua etməkdən yorulmurdu. Rasimdən bir xəbər çıxması üçün nəzirniyaz deyirdi. Gümanı Murad doxdura çatırdı. Murad doxdur da səhhətində yaranan nasazlıqdan əziyyət çəkdiyi üçün işə çıxa bilmirdi. Gümanı əlindəki telefona gəlirdi. O da susurdu.

Nəhayət, öyrəndilər ki, Rasim ağır yaralanıb və hospitaldadır. Türkiyəyə göndəriləcək yaralıların içində onun da adı vardı.

Rasimin sağ olması xəbərindən Südabə də, Murad doxdur da sevindilər. Lakin ağır yaralanması sözündən təşvişə düşdülər. Dözməkdən başqa çarə yox idi.

❖ ❖ ❖

Dünya hərb tarixinə düşən, təcrübəsi hərbi dərslərdə öyrəniləcək 44 günlük müharibə qələbə ilə başa çatdı. Zəfər bayramı, qələbənin sevinci insanları ağuşuna almışdı. Lakin azad olmuş torpaqlar erməni vandalları tərəfindən viran edilmişdi. Füzulidə qələbə bayrağının taxılması üçün bir dənə də olsun tikili qalmamışdı. Qəbiristanlıqların dağıdılması, mədəniyyət abidələrinin vəhşicəsinə istismar edilməsi, Allah evi sayılan məscidləri murdarların heyvan saxlanan yerə çevirməsi onların vəhşiliyindən, barbarlığından xəbər verirdi. 30 illik həsrətə, nisgilə soni qoyulmuşdu. Üstündəkilər vəhşicəsinə dağıdılsa da, altındakı torpaq sağ idi, yaşayırdı və insanlar, onun əbədi sakinləri ana torpağı dirçəldə biləcəkdilər. "Qarabağ Azərbaycandır!" - öz təsdiqini tapmışdı.

Artıq insanlar Zəfər yoluyla Qarabağın incisi sayılan Şuşaya və digər yerlərə gedə bilirdilər. Füzuli və Zəngilan hava limanları qartal qanadlı quşları, təyyarələri qəbul edir, daşınmaları sürətləndirə və rahatlada bilirdi. Murad doxdur ürəyindəki nisgili kiridə bilmirdi. Vəfası olmayan ömrə etibarı da yox idi. Onun zamanı gözləməyə də hövsələsi çatmadı. Portala müraciət edib Ağdama getmək üçün icazə aldı…

…Avtobusdakılar Uzundərəyə çatanda səslərini kəsib ətrafı seyr etməyə başladılar. İçərisində Murad doxdur kimi yaşlı olanları da vardı. Onların baxışları fərqli idi. Qoyub getdiklərinin axtarışında idilər.

Murad doxdur qulağında bir zamanlar toylarda çalınan, zabitəli kişilərin oynadığı "Uzundərə" oyun havasını canlandırmaq istədi, bacarmadı. Nə illah elədi ki, o səsi xatırlasın, olmadı. Səs perik düşmüşdü.

Maşın sürətini artırdı. İndi hardasa buralarda Atçılıq zavodunun qəsəbəsi olmalıydı. Amma yox idi. Sanki yerli-dibli olmamışdı. Dünyaya səs salan Qarabağ atlarını bəsləyən kiçik, lakin səliqəli, yamyaşıl qəsəbəyə uşaqlıqda bacısı ilə birlikdə çox gəlmişdi. Qohumları Xanım xalanın oğlu Mirzənin klubda verdiyi filmlərə pulsuz baxmışdılar. Kinomexanik Mirzə onlardan pul almazdı.

Sonra Göytəpə, Ətyeməzli gəlirdi. Ətyeməzli kəndi iki hissədən ibarət idi. Ətyeməzli və Keçtazlı kəndlərinin birliyi olsa da, nədənsə Ətyeməzli adlanırdı. Keçtazlı kəndi 1905-ci ildə Polşada oxuduğu muğamı vala köçürülmüş məşhur Keçtazlı Həşimin kəndi idi. Deyilənə görə, Keçtazlı Həşim "Məclüsi-Üns"ün yaradıcısı Xurşidbanunun təşkil etdiyi məclislərdə iştirak edib, qəzəlləri muğam üstündə oxuyurmuş. Hətta Xan qızının oğlunun toyunda oxuduğu muğam dillərə dastan olubmuş.

Bu kəndin sayılıb-seçilən kişiləri çox olub. Onlardan biri də Fazil Nağıyev idi. Sovetlər dövründə məsul vəzifələrdə işləmişdi. Amma təkəbbürdən kənar bir el ağsaqqalı olub. Müstəqilliyin ilk illərində hakimiyyətə gələnlərlə işləmək istəmədiyi üçün vəzifəsindən istefa verib evinə çəkilmişdi. Atadanqalma ikimərtəbəli evinin yanında birmərtəbəli uzun bir zal tikdirmişdi. Qaçqın düşən, əlacsız qalan hər kəs ona müraciət edərdi. O da imkanı daxilində kömək əlini uzadardı. Həmin o zalın yuxarı başında Ulu Öndərin böyük portreti vurulmuşdu. Günün istənilən vaxtı Fazil müəllimin qapısı hər kəsin üzünə açıq idi. Onun kənddən çıxmaması insanlarda inam yaradırdı. Fazil müəllim bu hakimiyyət savaşında həqiqətin yer alacağına inanırdı. Lakin olanlar oldu. Ermənilərin Əhmədavar tərəfdən Ağdama girdiklərini eşidən Fazil müəllim dolu ev-eşiyindən heç nə götürmədən kəndi tərk etdi. Deyilənə görə, Qarabağ dərdi onun sonu olub. Şəkər xəstəliyinə tutulub. Sonra ayağını amputasiya ediblər. Amma ölümünə səbəb - yəni əcəli özü olub. Nə yeyib, nə içib. "Mən o torpaqsız yaşaya bilmərəm", - deyərək bu həyata könüllü vida edib.

Ətyeməzlidən sonra Ağdam gəlirdi. Yaraşıqlı binaları, topdağıtmaz uca hasarlı evləri, "Azərbaycanda atom bombası olsa, Ağdam bazarında satılardı" - sözlərinin təsdiqi olan böyük bir bazarı ilə.

Murad doxdur daş yığınlarının arasında çaşıb qalmışdı. Fikrində yeganə tikili olan məscidin minarələrini istiqamət götürərək irəliləməyə çalışırdı. Bazarın yanında bir nömrəli məktəb vardı. Murad bir dəfə qış vaxtı ayaqqabısının palçığını yumaq üçün hovuzun kənarına çıxıb əyilmək istəyəndə sürüşüb suya düşmüşdü. Ondan sonra hovuzun üstünə dəmirdən arakəsməli örtük qoymuşdular. Hələ məktəbin yanında bir qır gölməçəsi vardı. Böyründə də iri sal bir daş. Oğlan uşaqları o daşın üstündə sürüşdükləri üçün şalvarlarının cırılıb yamaqlı olmasından utanmırdılar. Dəcəlliklərinə davam edirdilər.

Ətraf daş yığını idi. Cümə məscidinə çatmışdı. Məscidin qabağında çox zəngin bitki örtüyü olan yaşıl park vardı. Ağdamlıların fəxr etdiyi çay evinin yeri belə bilinmirdi. Murad doxdur o qədər həyəcanlı idi ki, ayağının altında qalıb onu büdrədən daşlara belə fikir vermirdi. Gördükləri onu sarsıtmışdı. Onu da bilirdi ki, Ağdama Qafqazın Xirosiması deyirdilər. Lakin bir var eşitmək, bir də var görmək. Hissləri də, beyni də korşalmışdı. Bircə ürəyi sürətlə döyünürdü. Bu da olmasaydı, öldüyünü və buranın cəhənnəmin özü olduğunu zənn edərdi.

Yanından keçən bir qrup adam nəsə danışır, əlləri ilə nəyisə göstərirdilər. Lakin o, daş yığınlarına gözləri ilə deyil, ürəyi ilə baxırdı. Bunu isə yaşamayanlar bilməzlər. Axı Cümə məscidinin 1992-ci ildə tabutlarla, qaçqınlarla dolu olduğunu görməmişdilər. Xocalıdan qaçıb gələn əyni yalın, ayaqlarını don vurmuş, üst-başı qan içində olan insan mənzərəsi indi yox idi. Əzizini haraylayan, onun öldü-qaldısını gözyaşları içərisində axtaran insanlar da görünmürdü. Onları o faciələr uddu. Ölən öldü, ölməyənlər yaşayan canlı meyitlərə çevrildilər. Hər an yaşadıqları o xəyanətin kabusa çevrilib onları təqib etməsinə dözə-dözə birtəhər yaşadılar. Yaşadılar ki, qisas gününü görsünlər. Bəli, o gün bu gün imiş!

Murad doxdur bir zamanlar Ağdamın mərkəzi sayılan, teatr, raykom, icraiyyə komitəsi, mehmanxana, üçmərtəbəli yaşayış binası olan və meydanın ortasında Fərhadın əlində külüng tutan heykəli, su fontanlı böyük hovuzun olduğu yerə çatmışdı. Heyhat, bu, onun fikirlərindəki idi. Teatrın yalnız üz tərəfdən tağları qalmışdı. Yerdə qalan heç nə yox idi. Murad doxdur yaxşı xatırlayır. O üçmərtəbənin üçüncü mərtəbəsində rayonda hamının hörmət etdiyi Sədəf arvad yaşayırdı. Ürək xəstəsi idi. Murad müalicə həkimi kimi onu dəfələrlə müayinə etmişdi. O zaman Sədəf arvad demişdi ki, onun balkonuna boy verən çinarı öz əlləri ilə əkibmiş. İndi nə üçmərtəbəli bina var, nə də onun sakinləri. Təkcə çinar ağacı qalıb.

Murad doxdur buradan sola burulub bir zamanlar yaşadığı Muradbəyliyə doğru üz tutdu. Bələdçilik edəcək heç nə qalmamışdı. İçində karuseller olan güllü-çiçəkli böyük park, müharibə zamanı könüllülərin qərargahına çevrilən ikimərtəbəli bina, hətta kino Fazilin hər axşam şən musiqi çalınan "Dostluq" kinoteatrı da izsiz yer üzündən silinmişdi. Çaxır zavodu elə bil ki, yerli-dibli olmayıbmış. Bütün Rusiyanı dolaşan "Ağdam" çaxırının emal olunduğu zavod.

Murad doxdur bir qədər irəli yeridi. Nə qədər getdiyini bilmirdi. Çünki daşı daş üstündə qalan bir dənə binaya da rast gəlmədi. Ağ mişar daşından tikilmiş dəbdəbəli evlər sanki heç yoxuymuş. Dayanıb bir qədər diqqət elədi. Hardasa buralarda onların evi olmalıydı. 3 nömrəli məktəbin yanında. Təxminən evlərinə çatmaq üzrə idi. Murad doxdurun atası Əli kişi onu son zamanlarda mişar daşlarından hördürmüşdü. Üstünə vurdurduğu ağ dəmir günəşin altında par-par yanardı. Bircə məhəllədə hamının hörmət etdiyi Yusif kişinin evinin bir divarı qalmışdı. Bu divarı da, onun üzərindəki yazını da yaxşı xatırlayırdı. Uşaqlıq dostu Səfər öz adını iri hərflərlə lap divarın yuxarısına yazmışdı. Həmin addan yalnız üç hərf qalmışdı; Səf…

Yusif kişi əslən ərdəbilli idi. Lakin bu məhəllədə bir el ağsaqqalı kimi nüfuz qazana bilmişdi.

Murad doxdur evlərinin yerində bitən nar koluna yazıq-yazıq baxdı. İstədi ki, üstündəki meyvəni dərsin. Bəlkə yurd qoxusu gələr burnuna. Lakin dəfələrlə xəbərdarlıq edilmişdi. Onlara göstərilən cığırdan çıxmaq olmazdı. Mina qorxusu vardı. Murada elə gəldi ki, anası onu haraylayır. O, tanış səsi dinləmək üçün əlləri ilə qulaqlarını tutdu. Tutdu ki, kənar səs ona mane olmasın. Lakin səs uzaqlaşdı. Nə dediyi anlaşılmırdı.

Murad doxdur kor-peşman gəldiyi yolla geri döndü. Qarağacı qəbiristanlığına getmək üçün Əhmədavar tərəfə üz tutmalı idi. Lakin məlumat verdilər ki, həmin qəbiristanlıq yerlidibli yoxdur. Adamın düşməni də insan olsun gərək. Erməni üçün müqəddəs heç nə yoxmuş. Saxta tarixlərindən başqa. Onu da ki, sübuta yetirməyə nə gücləri var, nə də dediklərini təsdiq edəcək sənədləri, arxiv məlumatları.

Artıq gün günortanı keçmişdi. Geri dönəcəklərinə az qalırdı. Murad doxdur Şəhidlər xiyabanının yerini soruşmaq üçün bələdçini axtardı. Sən bir işə bax, öz doğma şəhərində heç nəyin yerini tapa bilmirsən. O boyda imarəti viran qoyandan, Xurşidbanu Natəvanın və digər məzarların, tarixi abidələrin talan edilməsindən sonra şəhidlər xiyabanının qalacağına ümidi yox idi Murad doxdurun.

Şəhidlər xiyabanı da dağıdılmışdı. Murad doxdur dizləri əsə-əsə gözyaşları içində məzarları axtarsa da, tapa bilmədi. Yalnız boş çalalar vardı. Milli Qəhrəman Allahverdi Bağırovun məzarının yanında torpağa tapşırmışdı övladlarını. Elə mənəvi şəhid sayılan Pakizə də oğullarının yanında dəfn olunmuşdu.

Murad doxdur Allahverdi Bağırovun məzarının sol tərəfində dayandı. Çalalar qazıldığı kimi də dururdu. Murad doxdurun dizləri büküldü. Əli ilə oradan götürdüyü torpağı gözlərinə sürtüb qoxladı. Ona elə gəldi ki, oğlunun qoxusunu hiss etdi. Yas mərasimlərində qadınların dil deməsini eşitməyən yoxdur. Amma kişinin dil deməsi sanki dünyanın sonu deməkdir. Əlacsızlığın, faciənin, dözülməsi mümkün olmayan dəhşətin özü deməkdir. Murad doxdur dəli kimi əlini o çalalara sürtür, balasına laylay deyən ananı xatırladırdı. Lakin bu laylayın içində xoş arzu, fərəh yox idi. Bu laylayın içində itmiş, talan olmuş qəbirlər, puç olmuş arzular, tapılmayan güman vardı. Həm də bu laylayı yaşının ixtiyar vaxtında bir ata övladlarının olmayan qəbirləri başında çalırdı. Çalırdı ki, əbədi yuxuya getmiş oğlanları onun səsinə diksinib gəlişini hiss etsinlər.

Böyük həyəcanla yola çıxan Murad doxdur axırıncı inamı da puç olmuş şəkildə geri döndü. Oğlanlarının, ömür-gün yoldaşının qəbirlərini görəcəyinə, onları ziyarət edəcəyinə özünü elə inandırmışdı ki... Fəqət gördükləri bütün dünyasını alt-üst etdi. İndi daha onun yaşamağa zərrə qədər həvəsi qalmamışdı. Sən demə, onu bu zamana qədər yaşadan ümid imiş.

❖ ❖ ❖

Qulağı batmasın, fikri dağılsın deyə televizorun pultunu əlinə aldı. AzTV Ağdamdan hazırlanmış bir süjeti təqdim edirdi. Süjetdə həyata keçirilən layihələrdən danışılır, insanların öz yurd-yuvalarına dönməsi üçün görüləcək quruculuq işlərindən söhbət açılırdı. Süjet dövlət başçısının söylədiyi "Dünyada yaxşı nə varsa, hamısından Ağdamda olmalıdır" sözləri ilə yekunlaşdı.

Murad doxdur:

- Buna da şükür, - deyib kreslonun arxasına söykəndi. İnsan ölmək istəyəndə ölə bilmirmiş. Murad doxdur bunu yaxşı bilirdi. Ümid ölməzsə, ölmək olmazmış. Eşitdiyi sözlər onu ümidləndirdi. Hələ yaşamaq olardı.

❖ ❖ ❖

Qafar Murad doxdurun səfərindən xəbərdar idi. Həyəcanla onun gəlişini gözləyirdi. Sağlamlığı yerində olmayan bir adamın çox həyəcanlı, həm də sarsıdıcı səfərə çıxmasının acı nəticə doğuracağı yaxşı məlum idi. O, hələ özündə təpər tapa bilməmişdi. Qafara elə gəlirdi ki, o, gözəl şəhərin daş yığınına çevrilməsini görsə, ürəyi tab gətirməz, dözə bilməz.

Nəhayət ki, Murad doxdurun qayıtdığını eşitdi. Lakin sağlamlığı yerində olmadığı üçün işə çıxa bilmir, - dedilər.

Qəsəbədə hamı bir-birini tanıdığı üçün Murad doxdurun evini tapmaq elə də çətinlik yaratmayacaqdı. Qafar onda Murad doxdurun telefon nömrəsinin olduğunu xatırladı və axtarıb tapdı. Lakin zəng çalmaq üçün ehtiyatlandı. Bəlkə yatır… Saata baxdı, yuxu vaxtı deyildi. Bəlkə dincəlir. Mən ona zəhmət vermirəm ki… Sadəcə halını soruşub əhval tutmaq istəyirəm, - deyə ürəyində özünə ünvanladığı suallara tez də cavab tapdı. Nəhayət, qərar verdi və zəng çaldı.

Murad doxdurun yorğunluğu iztirablı səsindən hiss olunurdu. Qafar zəng çaldığına peşmanlasa da, daha gec idi.

Qafarın fikirləşdiklərinə rəğmən Murad doxdurun onun zəngindən razı qaldığı açıqaydın hiss olunurdu. Günlərdir çölə çıxmayan, kimsəylə ünsiyyət saxlamayan Murad doxdura Qafarın zəngi ilac kimi gəldi. Qafar onunla görüşmək istədiyini dedi və Murad doxdur ev ünvanını söylədi. Qadın əli, nəfəsi dəyməyən ev nə qədər yığışdırılsa da, bir pərakəndəlik hiss olunur. Murad doxdurun səliqəyə salmaq istədiyi evin görkəmi Qafarı qüssələndirdi. Ürəyində insanları bu vəziyyətə salan vəhşilərə min lənət oxudu.

Murad doxdur ona oturmaq üçün yer göstərdi. Qafar buraya gələrkən səfərlə bağlı ona sual verməyəcəyini qətiləşdirmişdi. Bu qüssə, kədər, faciə dolu söhbət Murad doxdura pis təsir edə bilərdi.

Bir qədər ordan-burdan danışsalar da, səfər mövzusuna qayıtmaq hər ikisi üçün əzablı idi.

Murad doxdur ayağa qalxıb qonağına çay gətirmək istədi. Lakin qalxması ilə divana çökməsi bir oldu. Qafar ona kömək etmək üçün cəld ayağa qalxdı. Onu divana oturdub arxasına söykənmək üçün yastıq qoydu. Sonra qarşısında əyləşib diqqətlə ona baxaraq:

- Davadan, dərmandan nəsə lazımdırsa, alıb gətirim, - dedi.

Murad doxdur başıyla yox işarəsi etdi. Çox ağır keçən dəqiqələrdə heç biri danışmırdı. Qəflətən telefonun zəngi çaldı. Qafar kiçik masanın üstündəki telefonu Murad doxdura uzatdı. Telefonun ekranına baxan Murad doxdur tanımadığı nömrəni bir qədər süzüb sonra düyməni basdı. Eşitdiyi səs onun öləziyən sifətinə bir təbəssüm gətirdi. Sevinclə divandan qalxıb:

- Nə zaman, nə vaxt? - dedi. Sonra isə - mütləq qarşılayacam, öpürəm, - dedi.

Sanki bayaqkı adam deyildi Murad doxdur. Özünə gəlmişdi. Gözləri gülürdü.

Bu telefon danışığından bir şey anlamayan Qafar sualedici nəzərlərini Murad doxdura dikmişdi.

- Oğlum gəlir! - dedi Murad doxdur.

Qafar "bismillah" deyib zəndlə Murad doxdura baxdı. Ona elə gəldi ki, Murad doxdur havalanıb.

- Kim?

- Oğlum Rasim gəlir.

- Məgər sənin Rasim adında oğlun vardı?

- Var, var, - dedi Murad doxdur. - Türkiyədə müalicədə idi. Sabah təyyarə ilə gəlir.

Qafar yenə də onun sözlərindən heç nə anlamadı. Nəhayət, həyəcanı ötüşən Murad doxdur onu qərib nəzərlərlə süzən Qafara əhvalatı danışmağa başladı. Qafar onu dinlədikdən sonra:

- Yadındadırmı, mən də sənə elə bu mövzuda danışmaq istəyirdim. Uzunçu Əbülfət gəlib söhbəti yarıda qoydu. Amma mənim axtardığım Rasimin anasının adı Südabə deyildi, Qəmər idi. Bəlkə yalnışlıq var?

- Dur gedək, Südabəyə bu xoş xəbəri çatdıraq. Həm də sən suallarını verərsən.

Südabəgilin evinə qədər Murad doxdur iki dəfə dayanıb töyşüyünü aldı. Amma artıq əhvalı düzəlmişdi.

Qapını açan Südabə onları görəndə bir qədər təəccübləndi. O, Murad doxdurun səfərini bilirdi, lakin geri dönüşündən xəbərdar deyildi. Südabə onların hər ikisini evə dəvət etdi. Səliqə-sahmanlı, pəncərəsinin önü gül-çiçəkli mənzil qadın əllərinin hikmətindən xəbər verirdi. Murad doxdur keçib əyləşəndən sonra Qafarı ona təqdim etdi.

- Gərək ki, kəndləriniz qonşudur, - dedi. - Bunu ona Südabə haqqında eşitdiklərindən sonra Qafar demişdi.

Südabə təkrar:

- Xoş gəlmisiniz, - dedi.

Murad doxdur:

- Gözün aydın, Rasim sabah gəlir, - deyib Südabəni müştuluqladı. Südabə sevincdən önkürüb ağladı. Qafarla Murad doxdur birbirlərinə baxdılar.

Qafar ürəyində: "Bu qadın millətini anlamaq olmur, sevinc hara, önkürüb ağlamaq hara".

Murad doxdur isə Südabənin həyatından xəbərdar olduğu üçün bu axan gözyaşlarının nədən qaynaqlandığını yaxşı bilirdi. Rasim bu qadına görə həyatda sağ qalıb, boya-başa çatıb, iş sahibi olmuşdu. Bunun üçün Südabə necə deyərlər, od ayaqlamışdı. Onun bütün əsəkiklərinə səbirlə, dözümlə qatlaşıb həyat qazandırmışdı. Rasim isə onu həyata bağlayan yeganə bağ idi. Onun cəbhəyə yollandığı, yaralandığı, müalicə üçün Türkiyəyə göndərildiyi müddətdə Südabə nə qarın dolusu yemiş, nə də doyunca yuxu yatmışdı. Bəlkələr onu elə üzüb əldən salmışdı ki, ürəyinə dolan dərdi, boğazını boğan qəhəri yalnız bu hönkürtü və gözyaşları ilə yumşaltmaq olardı.

Çay süfrəsini yığışdırandan sonra Murad doxdur Qafarla birgə gəlişlərinin səbəbini aydınlaşdırmağa çalışdı.

Qafar qardaşımız Rasim adında bir adamı axtarır. Deyilənlər bizim Rasimə tuş gəlir, yalnız anasının adı…

Südabə balası əlindən alınan yaralı quş kimi Qafarı iti nəzərlərlə süzdü. Suala sualla cavab verdi.

- Rasimin nəyisiniz ki, nə üçün axtarırsınız?

Qafar Rasimgilin evlərinə düşən "qrad"dan, Qəmərin daşların altında can verməsindən tut